مجلّهٔ طب سنّتی اسلام و ایران، سال پانزدهم، شمارهٔ چهارم، زمستان ۱۴۰۳

مقاله اصیل پژوهشی
(تاریخ پزشکی)

قَطّان مَروَزی: پزشک و عالم چندوجهی قرون پنجم و ششم هـ.ق

مهدیه شهیدی‌نسب[الف]*

[الف]گروه تاریخ پزشکی، دانشکدهٔ طب ایرانی، دانشگاه علوم پزشکی ایران، تهران، ایران

چکیده

قطّان مروزی با فعالیت در زمینه‌های متنوعی، از پزشکی و نجوم تا ادبیات و انساب، به‌عنوان یکی از چهره‌های چندوجهی تاریخ علم در دوران اسلامی به‌شمار می‌آید. او دانش خود را در زمینه‌های گوناگون مکتوب کرده و آثاری را برای آیندگان به یادگار گذاشته است. با بررسی تألیفات او، که هم‌اکنون تعداد محدودی از آن‌ها در دسترس است، می‌توان به نظام اندیشگانی و میزان مهارت او در علوم گوناگون پی برد.

کلیدواژه‌ها: نجوم؛ تاریخ پزشکی؛ طب ایرانی

تاریخ دریافت: آذر ۱۴۰۳
تاریخ پذیرش: اردیبهشت ۱۴۰۴

مقدمه

قطّان مروزی، عالم و ادیب برجستهٔ قرون پنجم و ششم هـ.ق است. دانش او در زمینه‌های مختلف، نشان‌دهندهٔ تنوع و گستردگی علوم در دورهٔ اسلامی می‌باشد. او با فعالیت در حوزه‌های متنوعی چون پزشکی، نجوم، ادبیات و علوم دینی در پیشرفت علوم دورهٔ اسلامی سهیم بوده است (۳ـ۱). مقالهٔ حاضر به بررسی زندگی، دستاوردها و میراث علمی او پرداخته و نقش مؤثر قطّان را در گسترش علم در دورهٔ اسلامی نشان می‌دهد. گفتنی است که شکل مختصری از این مقاله برای دانشنامهٔ جهان اسلام نگاشته شده است.

زندگی و تحصیلات

• زادگاه و اصالت

عین‌الزّمان حسن قطّان مروزی در ٤٦٥ هـ.ق در مرو به دنیا آمد، اما خانواده‌اش اصالتی بخارایی داشتند و به‌همین دلیل در برخی از منابع تاریخی با نام بخاری از او یاد شده است (۳ـ۱). او در محیطی پرورش یافت که به‌عنوان یکی از مراکز علمی و فرهنگی برجستهٔ جهان اسلام شناخته می‌شد (٤).

• تحصیلات اولیه

قطّان در ابتدا به تحصیل فقه و حدیث روی آورد، امّا پس از مدتی آن را رها کرد (۵). او تحت تعلیم استادان برجسته‌ای چون ابوالقاسم عبدالله‌بن‌محمد قرشی و ابوالقاسم عبدالله‌بن‌علی طریثیثی قرار گرفت. همچنین شاگردِ ادیب و فیلسوف مشهور، ابوالعباس لوکری، نیز بوده است (۲، ۳، ٦). قطّان فردی آگاه به علوم ادبی و لغت، همچنین علاقه‌مند به حکمت و فلسفه بود، امّا بیشتر به پزشکی اشتهار داشت (۱، ۵).

دستاوردهای علمی

• پزشکی

همان‌طور که ذکر شد، قطّان مروزی با وجود فعالیت در عرصه‌های گوناگون، در علم پزشکی شهرت بیشتری داشته و به‌عنوان طبیبی ماهر شناخته شده است (۱، ۵). البته از برخی رفتارهای او در مواجهه با بیماران انتقاد شده؛ چراکه

Shahidi Nasab M. Qattan Marwazi: A polymath physician of the 5th and 6th centuries AH. Journal of Islamic and Iranian Traditional Medicine. 2025;15(4):259-264. doi:10.22034/15.4.3

Copyright © :Journal of Islamic and Iranian Traditional Medicine. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.

* فرد مسئول مکاتبات: Mahdiyehastro@gmail.com

وقتی قطّان در دکّان خود به مداوای بیماران می‌پرداخت اگر آنها درمورد درمان خود سؤالی داشتند، با تحقیر و توهین موجب آزار و اذیتشان می‌شد (۱، ۳، ۵). با وجود این، او در تاریخ پزشکی دورهٔ اسلامی جایگاه ویژه‌ای دارد.

قطّان، پزشکی را نه‌تنها به‌عنوان یک علم تجربی، بلکه به‌عنوان دانشی مبتنی بر اصول فلسفی و حکمت تلقی می‌کرد. او به‌طور خاص به اهمیت اعتدال در مزاج توجه داشت و در معالجهٔ بیماری‌ها، نقش تغذیه را برجسته می‌دانست (٦).

روش قطّان در معالجه، بیشتر به‌صورت کاستن از غذای بیماران و گاهی نیز منع آنها از خوردن غذا بود. او همچنین بیماران خود را از خوردن دوای غذایی نهی و استفاده از غذاهای لطیف را به آنها توصیه می‌کرد (٦). این روش گرچه گاهی به‌عنوان رویکردی انتقادی در درمان تلقی می‌شد، اما بازتاب‌دهندهٔ نگرش علمی و تجربی او در پزشکی است.

- **نجوم و هیئت**

قطّان یکی از پیشگامان علم نجوم در دوران خود بود و اثر برجسته‌ای را به نام *کیهان‌شناخت* تألیف کرد (۲، ٦). این کتاب از نخستین متون هیئت در جهان اسلام محسوب می‌شود (۷) و موضوعات مختلفی در زمینهٔ نجوم و جغرافیا را بررسی می‌کند. این اثر به موضوعات متنوعی ازجمله ساختار عالم علوی، حوادث جوّی و حرکات اجرام سماوی پرداخته است (۸). کتاب *کیهان‌شناخت* شامل سه بخش اصلی است:

۱. عالم علوی و ساختار افلاک: این بخش به تحلیل ساختار آسمان، افلاک و حرکت اجرام سماوی اختصاص دارد. قطّان در این قسمت از مفاهیم فلسفی و ریاضی برای توضیح رفتار اجرام آسمانی استفاده کرده است.

۲. عالم سفلی و زمین: این بخش به پدیده‌های زمینی و جوّی، ازجمله تغییرات آب‌وهوا و حرکت زمین می‌پردازد.

۳. پدیده‌های روز و شب: در این فصل، قطّان با استفاده از داده‌های تجربی و محاسبات نجومی، چرخش زمین و تقسیم‌بندی شبانه‌روز را تحلیل کرده است (۸).

قطّان در *کیهان‌شناخت* به موضوع تعیین قبله پرداخته است که برای مسلمانان اهمیت بسیاری داشته و از نظر جغرافیایی ارزش این اثر را دوچندان می‌کند (۸). بنا بر شواهد متنی و شرح قطّان در این کتاب دربارهٔ تعیین قبلهٔ مرو، او این اثر را بین ٤٩٨ تا ٥٠٠ هـ.ق در این شهر تألیف کرده است. قطّان هدف اصلی خود را از نگارش این کتاب، تسهیل یادگیری علم نجوم برای نوآموزان اعلام کرده و کتاب خود را به گونه‌ای تدوین کرده که مفاهیم پیچیده به زبانی ساده‌تر قابل‌توضیح باشند. او در این کتاب به احکام نجوم، که به باور او علمی براساس قیاس و گمان بوده، نپرداخته است (۸). قطّان در نگارش این کتاب به منابعی همچون آثار ابوریحان بیرونی، به‌ویژه *التفهیم لاوائل صناعة التنجیم*، استناد کرده است که این اثر از مهم‌ترین منابع قطّان در نگارش *کیهان‌شناخت* بوده است (۹). او با بهره‌گیری از این منابع و افزودن مشاهدات و تحلیل‌های خود، توانست اثری متمایز و پیشرو ارائه دهد. قطّان به‌دلیل نوآوری‌هایش در ارائهٔ شیوه‌های ساده برای درک حرکت اجرام آسمانی و ارتباط آنها با زندگی روزمره، به‌عنوان یکی از پیشگامان علم هیئت شناخته می‌شود.

- **ادبیات و انساب**

قطّان مروزی علاوه بر پزشکی و نجوم، در زمینه‌های ادبیات، فلسفه و علوم دینی نیز دستی توانا داشت. او را به‌عنوان یک ادیب و لغت‌شناس برجسته می‌شناسند (۳ـ۱، ۵، ٦). آثار متعدد قطّان در زمینهٔ عروض و ادبیات نشان‌دهندهٔ تسلط او بر زبان و هنر شعر است. از آثار ادبی او می‌توان به *العروض* که کتابی در علم اوزان شعری است و *سبائک الذهب* به‌عنوان اثری ارزشمند که به تحلیل زیبایی‌شناسی کلام و شعر پرداخته است، اشاره کرد (۲، ۵، ٦). همچنین شمس قیس رازی در اثر خود به نام *المعجم فی معاییر اشعار العجم*، از نظرات قطّان بهره برده است (۱۰).

قطّان همچنین در علم انساب نیز فعالیت داشت و کتابی

در این زمینه به نام *طالب الشرف فی نسب أبی‌طالب* نوشت که در هشت مجلد تدوین شده است. این کتاب نسب و تبار خاندان پیامبر اسلام (ص) را در قالبی علمی و جامع بررسی کرده و به معرفی سلسله نسب خاندان پیامبر اسلام (ص) می‌پردازد (۲، ۵، ٦، ۱۱).

کتابخانه و نقش او در توسعهٔ دانش

- **کتابخانهٔ خاتونیهٔ مرو**

یکی از برجسته‌ترین فعالیت‌های قطّان، مشارکت در توسعه و مدیریت کتابخانهٔ خاتونیهٔ مرو بود (۱، ۲، ٤). به گفتهٔ یاقوت حموی در کتاب *معجم البلدان*، ده کتابخانهٔ موقوفه و کم‌نظیر در مرو وجود داشت، یکی از این کتابخانه‌ها متعلق به مدرسهٔ خاتونیهٔ مرو بود که قطّان بر آنجا نظارت داشت و نقشی کلیدی را در مدیریت آن ایفا می‌کرد (٤). این مرکز، با مجموعه‌ای کم‌نظیر از نسخه‌های خطی نایاب و آثار علمی ارزشمند، یکی از مهم‌ترین مراکز علمی دوران سلجوقی به‌شمار می‌رفت (٤). متأسفانه، بخش عمده‌ای از این گنجینه در سال ٥٤٨ هـ.ق، در حملهٔ ترکان غز به مرو، آسیب جدی دید و بسیاری از نسخه‌های خطی آن به غارت رفت. این حمله نه‌تنها به زندگی شخصی او آسیب زد، بلکه موجب نابودی بخشی از میراث علمی مرو شد (۱۲).

- **تعاملات فرهنگی**

قطّان مروزی با دیگر دانشمندان و ادیبان زمان خود مکاتبات گسترده‌ای داشت. مکاتبات او با رشیدالدین وَطواط، شاعر و ادیب برجستهٔ قرن ششم هـ.ق، یکی از مشهورترین روابط علمی اوست و به‌روشنی تعاملات فکری آن دوران را نشان می‌دهد (۱۳). نامه‌های قطّان مروزی به رشیدالدّین وطواط، موجود نیست، اما چهار نامه از وطواط به قطّان یافت شده که از محتوای آنها می‌توان دریافت که قطّان با لحنی تند و توهین‌آمیز وطواط را متهم به مشارکت در حمله به کتابخانهٔ خاتونیهٔ مرو و سرقت آثار کم‌نظیر آن دانسته، اما درنهایت بی‌گناهی او را پذیرفته است. این مکاتبات علاوه‌بر جنبهٔ علمی، نشان‌دهندهٔ رقابت ادبی و فکری در آن دوره می‌باشد (۱، ۱۳).

میراث علمی و فرهنگی

- **آثار به‌جامانده**

به‌جز *کیهان‌شناخت*، اطلاعات اندکی از دیگر آثار قطّان وجود دارد. آگاهی‌های دیگر دربارهٔ سایر تألیفات او بیشتر به‌صورت مطالبی است که از این آثار در منابع دیگر، نقل شده و به عناوین تألیفات یا نام او به‌عنوان نویسنده اشاره شده است (۱۵). برخی از این آثار همچنان در کتابخانه‌های معتبر جهان، ازجمله دانشگاه پرینستون و کتابخانهٔ ملی تونس، نگهداری می‌شوند (١٦). نسخهٔ خطی *کیهان‌شناخت* یکی از این آثار است که قدیمی‌ترین نسخهٔ آن در کتابخانهٔ آیت‌الله مرعشی در قم موجود است (۸).

- **تأثیر بر علوم اسلامی**

قطّان در ارتقای علوم مختلف، ازجمله هیئت و نجوم، نقشی اساسی ایفا کرد. او نخستین کسی بود که برای تسهیل یادگیری اوزان رباعی در شعر، شیوه‌ای نوآورانه ارائه کرد (۱۰). همچنین آثارش در علم انساب و جغرافیا موردتوجه بسیاری از محققان قرار گرفته است (۷، ۱۰). تألیفات او نشان‌دهندهٔ تلاش برای انتقال دانش پیچیده به زبان ساده و کاربردی است (۸) که همین امر او را به یکی از چهره‌های علمی دورهٔ اسلامی تبدیل کرده است.

چالش‌ها و وقایع ناگوار

قطّان مروزی در زندگی خود با چالش‌ها و حوادث دشواری نیز روبه‌رو شد. علاوه‌بر واقعهٔ حمله بر کتابخانهٔ خاتونیهٔ مرو، که پیش‌تر ذکر شد، در جریان حملهٔ ترکان غز به خراسان در سال ٥٤٨ هـ.ق، قطّان نیز به اسارت گرفته شد. بنا بر روایت‌ها، ترکان غز، قطّان مروزی را آزار دادند و او در نیمهٔ ماه رجب همان سال به قتل رسید (۱، ۲، ۵، ١٤).

نتیجه‌گیری

قطّان مروزی نمادی از دانشمندان چندوجهی دورهٔ اسلامی است که توانست در حوزه‌های گوناگون علمی و فرهنگی تأثیرگذار باشد. آثار و فعالیت‌های او نه‌تنها دانش دوران خود را غنی‌تر کرد، بلکه میراثی ارزشمند برای

آیندگان به یادگار گذاشت. بررسی زندگی و آثار او فرصتی برای درک عمیق‌تر از پیشرفت‌های علمی و تمدنی آن زمان است. او نه‌تنها به‌عنوان یک دانشمند، بلکه به‌عنوان یک فعال اجتماعی و فرهنگی برجسته در روزگار خود شناخته می‌شود. زندگی و آثار او بازتاب‌دهندهٔ جریان تفکر در دورهٔ اسلامی است. قطّان مروزی با وجود چالش‌ها و حوادث ناگوار، میراثی گران‌بها از خود بر جای گذاشت که همچنان الهام‌بخش محققان و دانش‌پژوهان امروزی است.

References

1. Al-Hamawi Y. *Mu'jam al-Udabā*. Corrected by Abbas I. Beirut: Dār al-Gharb al-Islāmī; 1993. [In Arabic].
2. Al-Safadi Kh. *Kitāb al-Wāfi bi-al-Wafayāt.* Beirut: Dār Ihyā` al-Turāth al-Arabī; 2000. [In Arabic].
3. Dhahabī M. *Tārīkh al-Islām wa-Wafayāt al-Mashāhīr wa-al-A'lām*. Beirut: Dār al-Kitab al-Arabi; 1989. [In Arabic].
4. Al-Hamawi Y. *Mu'jam al-Buldān*. Leipzig: F. A. Brockhaus AG; 1866-1873. [In Arabic].
5. Al-Suyūṭī JA. *Bughyat al-Wu'āh fī Ṭabaqāt al-Lughawīyīn wa-al-Nuḥāh*. Researched by Ibrahim MA. Beirut: Dār al-Fikr; 1979. [In Arabic].
6. Bayhaqī A. *Tatimmat Siwan al-Hikmah*. Corrected by Shafi' M. Lahore; 1932. [In Arabic].
7. Brentjes S. "Geography and Cartography", in Images of Islamic science, illustrated manuscripts from the Iranian world. Vol.1, Paris and Tehran; 2009.
8. Qattan Marwazi H. *Kayhan Shinakht*. Qom: Ayatollah Marashi Najafi Library Publications; 2000. [In Persian].
9. Bīrūnī AM. *Al-Tafhim li-Awa'il Sana'at al-Tanjim*. Researched by Homaie J. Tehran: Society for the National Heritage of Iran; 1983. [In Persian].
10. Shams Qais M. *Al-Mu'jam fi Ma'ayiri Ash'ari'l-'Ajam.* Corrected by Qazvini MM. Tehran: University of Tehran; 1935. [In Persian].
11. Bayhaqī A. *Lubāb al-Ansāb wa al-Alqāb wa al-Aqāb*. Corrected by Rajaei M. Qom: Ayatollah Marashi Najafi Library Publications; 1989. [In Arabic].
12. Juvayni AM. *Tarikh-i Jahangushay*. Tehran: Ferdows; 2006. [In Persian].
13. Rashid Watwat M. *Rasa'il Watwat*. Cairo: Matba'at al-Ma'arif; 1897. [In Arabic].
14. Ibn al-Athir A. *Al-Kamil fi al-Tarikh* (The Complete History). Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmīyah; 1965. [In Arabic].
15. Fakhr al-Din al-Razi M. *Al-Shajarat al-Mubāraka fī Ansāb al-Ṭālibīyya*. Corrected by Rajaei M. Qom: Ayatollah Marashi Najafi Library Publications; 1988. [In Arabic].
16. Daneshpajouh MT, Afshar I. Manuscripts. Tehran: Publication of the Central Library of the University of Tehran; 1979. [In Persian].

Qattan Marwazi: A polymath physician of the 5th and 6th centuries AH

Mahdieh Shahidi Nasab[a]*

[a]Department of the History of Medicine, School of Traditional Persian Medicine, Iran University of Medical Sciences, Tehran, Iran

Abstract

Qattan Marwazi, active in diverse fields ranging from medicine and astronomy to literature and genealogy, is regarded as a multifaceted figure in the history of science during the Islamic era. He documented his knowledge in various disciplines and left behind works of enduring value. Analyzing his extant writings—though only a limited number are currently accessible—reveals the structure of his intellectual system and his proficiency in multiple sciences.

Keywords: Astronomy; History of Medicine; Persian Medicine

Corresponding Author: Mahdiyehastro@gmail.com

Shahidi Nasab M. Qattan Marwazi: A polymath physician of the 5th and 6th centuries AH. Journal of Islamic and Iranian Traditional Medicine. 2025;15(4):259-264. doi:10.22034/15.4.3

Copyright © :Journal of Islamic and Iranian Traditional Medicine. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.